

Ülkər Cəfərova
ADU, dissertant

«GÖZƏLLİK» KONSEPTİ VƏ ONUN STRUKTURU

Açar sözlər: *konsept, gözəllik, gözəl, qadın, subkonsept, aspekt, sektor, element.*

Keywords: *concept, beauty, beautiful, woman, subconcept, aspect, sector, element.*

Ключевые слова: *концепт, красота, красивый, женщина, субконцепт, аспект, сектор, элемент.*

İnsan və gerçəklik arasında qarşılıqlı münasibətlərin əks olunma aspektlərindən biri qiymətləndirmədir. Dünyanın dərki prosesində təbii, təhsil, insanın yaşadığı tarixi fon, onun xarakteri, zövqü, dünyagörüşü onda müəyyən dəyərlər sistemi formalaşdırır və o, məhz buna söykənərək hər şeyi qiymətləndirir.

Qiymətləndirmə qabiliyyəti insana şüur meydana gələn andan xasdır. İnsan təfəkkürü canlı və cansız müqayisə edir, analogiyalara mühüm əhəmiyyət verir, müxtəlif magik obraz və simvollara müraciət edir. İnsanın təfəkkürü inkişaf etdikcə onun qiymətləndirmə fəaliyyəti də inkişaf edir və mürəkkəbləşirdi, müxtəlif növ dəyərlər müstəqil dəyər növlərinə (mədəni, dini, siyasi, estetik, intellektual və s.) çevrilirdi. Bu dəyərlərdən biri də «gözəllik»dir.

«Gözəllik» konsepti çox geniş və mücərrəddir. O, estetikanın ən ümumi və universal kateqoriyalarından biri kimi, kamillik, obyektin aspektlərinin harmonik birləşməsini bildirir və estetik zövq verir. «O, insanlara sevinc bəxş edir, fərəh gətirir, həzz verir, onlarda həyat eşqi oyadır» [3]. Bu konsept çox qədim zamanlarda formalaşmağa başlamış, mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş və hazırda da qəliblənməmiş və yeni çalarlar qəbul etməyə hazırdır. «Gözəllik» konsepti dövrün, təbii və sosial mühitin əlamətlərini özündə daşıyır. Zaman keçdikcə gözəllik konseptinin özündə də müəyyən dəyişikliklər baş verir. Bu konsept hər bir konkret etnik mühitdə əsas etibarilə müstəqil inkişaf edib formalaşdığından, onun istənilən milli-etnik mühitdə özəl xüsusiyyətləri var. Özü də bu xüsusiyyətlər tədricən formalaşdığından istənilən tarixi dövrdə dövrün «damğa»sını özündə əks etdirmiş və konsepti həmin dövr çərçivəsində nəzərdə keçirdikdə, həmin «damğa» milli linqvokulturoloji faktlar kimi «oxuna» bilir.

Hər xalqın, etnosun, sosial qrupun, hətta fərdinözünün «gözəllik» anlayışı (daha doğrusu, konsepti) var. «Gözəllik» sözü səslənəndə onu eşidənin şüurunda (konseptosferində) gözəllik nümunələri, bu konseptlə müəyyən dərəcədə bağlı olan bu və ya digər «konseptlər» canlanır. Belə deyək, «gözəlliyi» qavramaq üçün insan həyatda duyğu orqanları vasitəsilə qəbul etdiyi informasiyanı artıq şüurunda mövcud olan etalonla tutuşdurur və bundan çıxış edərək müəyyən nəticəyə gəlir, özü də bu tutuşdurma abstrakt anlayışlara da aid olur.

«Gözəllik» kontekstdən (diskursdan) asılı olaraq ən müxtəlif əlamətləri özündə ehtiva edir. Bu əlamətləri aşkarlamaq, müəyyənləşdirmək üçün isə geniş səpkidə linqvokulturoloji materiallara müraciət etmək və onlara istinadən sözügedən konseptin strukturunu, struktur elementlərini müəyyənləşdirmək və konkret misallar əsasında nəzərdən keçirmək lazımdır.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində «gözəllik» belə izah olunur: «Gözəllik(is.) – Gözəl adam və ya şeyin halı: qəşənglik, gözəşirlik.

Gözəllik-gözəl adam; nəsə bir şeyin halı.

Gözəllik-- gözəl-qəşəng – gözəl qadın – gözəl təbiət.

Gözəlcə (sif) – çox gözəl, çox yaxşı, qəşəncə» [2, 186].

Bu izahlardan görmək olar ki, «gözəllik» konsepti əsasən «gözəl» sifəti ilə realizə olunur və konseptin strukturu qurulduqda «gözəl» onun subkonsepti kimi götürülə bilər. «Gözəl» leksik vahidi lüğətdə belə izah olunur:

«Gözəl (sif.) – 1. Sifətin cizgiləri, bədənin tənəsübü, qaş-gözü qüsursuz olan;

2. Gözə xoş gələn, gözü oxşayan, xoşa gələn, qəşəng;

3. Məharətli, öz sənətinin ustası olan, çox yaxşı, əla;

4. Müsbət keyfiyyətlərə və ya xassələrə malik olan, hər cəhətdən yaxşı olan, necə lazımdırsa ələ;

5. Əlverişli, yararlı, yaxşı;

6. (zərf) Yaxşı, əla» [2, 185]

İzahlı lüğətdə verilən bu məna çarətlərindən çıxış edərək «Gözəllik» konseptinin və onun tərkib elementlərinin strukturunu nəzərdən keçirməyə çalışaq.

«Gözəllik» konseptinin subkonseptləri qismində «gözəl», «qəşəng», «yaxşı», «əla», «gözəlcə» və s. anlayışlarını götürmək olar. Lakin dərhal qeyd etmək lazımdır ki, bu anlayışlar əsasən eyni səviyyəlidir (və məhz buna görə də onları subkonseptlər kimi fərqləndiririk) və müəyyən hallarda bir-birini izah və hətta əvəz edə bilər. Bununla belə, onlar diskursda müsbət konnotasiya ilə yanaşı, mənfi konnotasiyalı da ola bilərlər. Məsələn, «Gözəl ağa çox gözəldi, vurdu çiçək çıxartdı». Aydın ki, bu kontekstdə «gözəl» kinayə ilə işlə-

dilib və «gözəllik» nümunəsini, «ideali» əks etdirməyə iddialı deyil. Digər tərəfdən, qeyd edək ki, «Gözəl» leksik vahidi bir tərəfdən qiymətləndirmə konsepti kimi çıxış edirsə, digər tərəfdən dilimizdə qadın adı bildirən xüsusi isim kimi də mövcuddur. Bundan başqa, sadəcə müraciət forması da ola bilər. Məsələn, Aşıq Ələsgərin «Mən» gəraylısı belə müraciətlə başlayır:

*«Gözəl, sana məlum olsun,
Həsərətindən yanuram mən»* [1, 159]

Diskursdan çıxış edərək «gözəl» ləkseminin burada xüsusi isim olmadığını və sifət qismində də çıxış etmədiyini söyləmək olar. Bu kontekstdə «gözəl» sözü cümlədə xitab qismində çıxış edir. Aşıq şeirini məclisdə deyir və diskursdan bu nəticəyə gəlmək olar ki, «Gözəl» sadəcə aşığın adını bildirməyi və ya məclisdə adını səsləndirmək istəmədən tərif etdiyi qadına (qıza, gəlinə) ünvanlanıb.

«Əvəzdi» şeirində də bu kimi xitab var: «Gözəllər sultanı, ay Səlbi xanım» - deyən Aşıq konkret şəxsə müraciət edir və onu «Gözəllər sultanı» adlandırmaqla gözəllər arasında yerini vurğulayır.

«Gözəl» subkonsepti Azərbaycan klassik ədəbiyyatında, aşıq ədəbiyyatında, folklorlarda geniş yer aldığından, bu mənbələrdən çıxış edərək bu konseptin həm tarixi inkişaf yolunu, həm də milli özəlliklərini müəyyənləşdirmək olar.

«Gözəl» subkonsepti aşıq ədəbiyyatında ən çox işlədilənlərdəndir və daha çox qadın gözəlliyi aspektində işlədilir. Bütövlükdə «gözəl» subkonseptinin bu kimi aspektlərini fərqləndirmək olar: «gözəl qadın», «gözəl əşya», «gözəl söz», «gözəl əməl», «gözəl təbiət» və s. Bu sıradan «gözəl qadın» aspektinin sektorlarını fərqləndirək: qız, *gəlin*, *arvad*, *qarı* və s. Konkret misallar göstərir ki, bu səviyyədə sektoru ümumi abstrakt anlayışlardan daha çox, konkret detallar səciyyələndirir və onların birini digərindən fərqləndirir. Digər tərəfdən nəzərə almaq lazımdır ki, eyni bir linqvokulturoloji vahid eyni zamanda, işlədildiyi diskursdan asılı olaraq, iki və daha çox aspektə və ya sektora aid ola bilər. Bu xüsusilə də əlamətlər üçün səciyyəvidir. Məsələn, «gəlin» sektorunun əlamətlərinə 1) qara göz; 2) qara qaş; 3) ala göz; 4) incə bel, 5) boyu çinar, 6) saç sünbül və s. aid etmək olar. Lakin həmin əlamətləri eynilə də qız, arvad və s. sektorlara da aid etmək mümkündür. Bu isə əlamətlərin xeyli rəngarəng olduğunu və məhz diskursda işlənmə yerindən və səpkisindən asılı olaraq konkret mənə kəsb etdiyini göstərir.

Bədi diskursda işlədildikdə konseptin realizə vasitələri metaforikləşir və ən müxtəlif şəkildə təzahür edir. Əlamətlər həm konkret, fiziki dünya

çərçivəsində, həm də mücərrəd, metaforik şəkildə olur. Aşıq sevgilisi Səhnəbanunu belə təsvir edir:

Nazik barmaqıdı, şümşad əllidi,
Ayna qabaqlıdı, siyah tellidi,
Şəkər söhbətlidi, şirin dillidi,
Tuti kimi xoş zəbanım gedibdi.

.....
Büllur buxaq, lalə yanaq, ay qabaq,
Ala gözlü Səhnəbanım gedibdi.[1, 48]

Başqa bir şeirində aşıq «gözəllik» idealını belə təsvir edir:

*Nə uzun, nə gödək, münasib gərək,
Ağzı, burnu nazik, dodaq kip gərək,
Əndam büllur, bədən güldən saf gərək* [1, 67]

.....
Bəstə boyu, ağ əndamı, gül üzü [1, 76]

Bu sətirlərdə aşıq öz dövrü üçün gözəlliyin əsas atributlarını sadalayır: «nazik barmaq», «şümşad əl», «ayna qabaq», «siyah tel», «şəkər söhbət», «şirin dil», «büllur buxaq», «lalə yanaq», «ay qabaq», «ala göz» və s. «Aşıq gördüyünü çağırar», – deyirlər. Qadınların, qız-gəlinin camaat üçün başı bağlı çıxdığı bir zamanda aşıq ən yaxşı halda onun əllərini, qismən üzünü görə bilərdi. Gördüyümüz kimi, aşıq öz dövründə qadının müşahidə oluna bilən predmetli və abstrakt əlamətlərini sadalayır. Eyni əlamətləri aşığın başqa şeirlərində də görürük:

*Ala gözlü, qələm qaşlı Güləndam!
Alma yanağını, ay qabağını*

.....
Ala gözə siyah sürmə vurubsan. [1, 53]

.....
*Almadı yanağın, büllur buxağın,
Dodaqların meyli, məzəli, Güllü!* [1, 53]

*Ləb qönçə, diş inci, yanağın lala,
Çəkilib qaşların yay, sarı köynək!* [1, 75]

Aşıq Ələsgər «Gözəldi» [1, 52] şeirində gözəlliyin atributlarını genişləndirir və fiziki kamilliklə yanaşı mənəvi xüsusiyyətlərində («*Arif olan hər*

insana gözəldi») ön plana səkir, bundan başqa dövrünü də («Kim nə deyir *bu dövrünə*, gözəldi») gözəl adlandırır.

«Gözəllik» kimi mürəkkəb konsepti bir məqalə çərçivəsində tam açmaq mümkün deyil. Burada nəzərdən keçirdiyimiz misallardan çıxış edərək, bu konseptin aşağıdakı sxemini təklif edirik.

Konsept	gözəllik
Subkonsept	gözəl, qəşəng, yaxşı, əla, gözəlcə
«gözəl» subkonseptinin aspektləri	gözəl qadın, gözəl əşya, gözəl söz, təbiət, əməl, fikir, hava və s.
«gözəl qadın» aspektinin sektorları	uşaq, qız, gəlin, arvad, qarıvəs.
«gözəl qız» (gəlin) sektorunun əlamətləri	qaş, göz, bədən, incəbel, yeriş, duruş, davranış və s.

Aydındır ki, bir məqalədə «gözəllik» kimi mürəkkəb konsepti həm estetik, həm tarixi baxımdan tam təhlil etmək mümkün deyil. Bununla belə, nəzərdən keçirdiyimiz misallar konseptin mürəkkəbliyini göstərdi və onun strukturunu qurmağa, müxtəlif səviyyəli tərkib hissələrini müəyyənləşdirməyə imkan verdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aşiq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 3-cü cild. Bakı: Elm, 1983.
3. Богуславский, В. М. Типология значений образных средств выражения оценки внешности человека: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук: 10.02.01. - М.: Институт русского языка, 1995.
4. Мещерякова, Ю. В. Концепт «КРАСОТА» в английской и русской лингвокультурах. Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. - Волгоград, 2004.
5. Burke, E. On the sublime and beautiful. The Harvard classics / Ed. by Charles W. Eliot. Vol. 24, Part 2 of 51. - New York: P.F. Collier & Son, 1909-14; © 2001 Copyright Bartleby.com, Inc., 2001.
6. kayzen.az/blog/fəlsəfə/12248/gözəllik-estetik-kateqoriya-kimi.html

Ulker Jafarova

Summary

The concept of "Beauty" and its structure

The concept of "Beauty" is one of the most complex, universal and nationally determined problems of cognitive linguistics. As an evaluation category,

mainly with a positive connotation, it was formed and developed in a specific ethnic and socio-historical environment and carries multifaceted linguistic and cultural information. In this article, the concept of "Beauty" and its structural elements are considered on the example of poems by Ashyg Alasgar in the context of a specific historical period - the second half of the XIX - early XX centuries. Based on the analysis, a structure diagram of the concept under consideration is drawn up.

Улкер Джафарова

Резюме

Концепт «красота» и его структура

Концепт «красота» – одна из самых сложных, общечеловеческих и национально обусловленных проблем когнитивной лингвистики. Как оценочная категория в основном с положительной коннотацией, он формировался и развивался в конкретной этнической и социально-исторической среде и несет в себе многогранную лингвокультурную информацию. В статье концепт «красота» и его структурные элементы рассмотрены на примере стихотворений Ашыга Алескера в контексте конкретного исторического периода – второй половины XIX – начала XX вв. На основе проведенного анализа составлена схема структуры рассматриваемого концепта.

Rəyçi: fil.e.d., prof.F.Cahangirov